

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 6 (1902)

Artikel: Il Comitad de Laax
Autor: Tour, P.
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-882150>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 14.03.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Il Comitatus de Laax.

Da **Dr. P. Tuor.**

Il pli vegl document, il qual resd' a nus d' in comitat de Laax ¹⁾ deriva ord ils onns 1303—07.

Il retg Albrecht d' Austria ha numnadamein entuorn quei temps incaricau siu notar Burkhard de Frikke de nodar si tut las possessiuns, las entradas en taglias, dieschmas, dazis, tscheins etc., che la familia de Habsburg possedeua. En quei urbari compara per l'emprema gada il comitat de Laax, il qual formava in agien uffeci d' administraziun della casa de Habsburg. Sco principals tiarms de quei comitat vegnan numnai: il flum Landquart, il hospezi de S. Pieder sil Septimer, il S. Bernardin, la Greina, la crusch sil Lucmagn, il Crispalt, il pas de Pigniu, il

¹⁾ Il suondont tractat ei ina recapitulaziun, tenuta en tun popular, dellas principalas questions ventiladas e sliadas en mia dissertaziun: „Zur Verfassungs- und Standesgeschichte der Freien von Laax“, la quala vegn en entgins meins a comparer en squetsch. Per ulteriur sclariment, e principalmein per pli detagliai mussaments de mias pretensiuns renvieschel jeu il lectur silla numnada lavur.

Cunclas, la tuor de Wartenstein sper Ragaz e puspei la sbuccada della Landquart el Rein. Il territori, serraus en da quels puncts confinonts corrispunda al hodiern cantun Grischun, priu ora las vals talianas, l'Engiadina, Mustair ed il Segneradi.

Denton deva ei sin quei spazius terren mo in relativ pign diember d'avdonts, che appartenevan al comitat, numnadamein mo quels, ils quals havevan saviu semantener libers dals divers segneradis, mo quels, che eran buca sin ina maniera ne l'otra vegni subdits de regienters laics ne spirituals. Ei gliei quei ils schinumnai *libers digl imperi*, ils libers, che stevan aunc directamein sut il retg. ¹⁾

Nus astgein buca tschaffar si il cuminesser dil temps-miez, adual al stat modern, sco in territori nun-interut; na, il stat medieval era, per part aunc tochen els temps, dals quals nus plidein, in uniun plitost personala, in ligiom, che uneva las persunas della medema condiziun politica u subdits dil medem patrun, senza ditgar lur liug d'avdonza. Aschia habitavan p. ex. forsa el sulet vitg de Sagogn glieut, che appartenevan a totalmein diversas formaziuns politicas. Sper ils subdits digl uestg de Cuera stevan leu forsa era subdits dils baruns de Belmont, digl avat de Mustér, e senza dubi era libers digl imperi, libers de Laax. Mo dentont haveva era l'idea, silla-quala il stat modern sebasescha, l'idea territoriala entschiet siu combat cul principi de personalitat e pli e pli ses-

¹⁾ Ins vesa orda cheu, che l'expressiun „liber“ significava el temps-miez buca exact il medem sco oz il di. Esser libers muntava en emprema lingua: posseder l'indipendenza personala dil tgierp, en secunda lingua: star directamein sut il retg ne ils vicaris de quel (conts, ugaus dil reginavel, etc.).

pruavan ils divers segneradis de suttametter a lur autoritat e giurisdicziun tut la tiara, aschi luntsch sco lur forza sestendeva.

Nus havein viü, ch'ei vegn per l'emprema gada fatg menziun dil comitat de Laax all'entschatta dil 14^{avel} tschentaner. Danunder derivava quei comitat, co e cu ei quel seformaus?

Ei dat ell'entira historia grischuna paucas demandas, sun las qualas ei schai ina schi gronda stigradetgna, sco quella digl'origin dil comitat de Laax. Tras veglias pergameinas, mantenidas aunc tscheu e leu els archivs, savein nus dar in'egliada ellas relaziuns de quests temps aschi lontanai ed aschi divers dil di ded oz. Mo nua che quels documents ein mo scarts ne mauncan dil tut, cheu savein nus fetg vess, cun confruntar relaziuns semigliontas, cun trer conclusiuns ord ina situaziun en temps posteriurs, aunc far ina fleivla idea dellas instituziuns, dil far e partertgar de quels tschentaners. E cheu vezein nus aschi savens ils scribents ad arrivar tier totalmein divers resultats, aschia ch'ins savess dir: tonts tgaus e tonts meinis. Muort las difficultats allegadas stuein nus en nossa lavur ir mo plaun nies, pas per pas, suenter haver mintgamai bufatgamein intercuret, schi bein sco selai, la segirezia dil sulom, sil qual nus fitgein il pei.

Nus pretendein, che quei cuminesser, che vegn anno 1300 numnaus il comitat de Laax derivi buca pér ord quels temps, sunder che sias ragischs tonschien viagiu en tschentaners bia pli vegls. Ins vegn a capir, nus schein pia buc, ch'il num „comitat de Laax“ seigi de pli antic origin; mo ch'il comitat sez, vegnevi el lu numnaus aschia ne autruisa, existevi

gia decennis e decennis, avon che Burkhard de Frikke hagi nodau si el en siu urbari. Nus combattein Juvall, il qual manegia, che il retg Rudolf de Habsburg seigi il scaffider dil comitat de Laax.

Il dretg era el temps-miez essenzialmein in dretg d'isonza, nus vesein mo scartas enzennas d'ina legislaziun da surengiu. Quei dretg sesvilupava libramein tenor las relaziuns sin ina maniera naturala. Creaziuns arbitrarías, mo artificialas, eran nuncompatiblas cull'idea de giustia, che dominava quels temps. Semigliontamein naschevan, semidavan e svanevan era las formaziuns politicas enteifer il stat sin quella via naturala mintgamai tenor las ideas ed ils basegns, che regievan ils pievels. Perquei savein nus era buca conceder, ch' il comitat de Laax seigi staus ina creaziun artificiala u arbitraria dils de Habsburg; anzi nus cartein, che quels hagian plitost sespruau de metter lur maun sin in cuminesser gia existent per fitgar pei en Rezia. Uss' era aber il comitat de Laax, sco il surindicau urbari sez raporta, directa proprietat dils retgs tudestgs. Suenter che ils conts de Habsburg han giu acquistau il tron de Germania, mava ei ad els fetg tguntsch de surschar quei comitat sco feod a lur familia.

Plinavon porta il comitat de Laax, sco el existeva el 14 e 15^{avel} tschentaner claramein vid sesez enzennas d'ina pli antica derivonza. Il comitat e plitard il cumin dils libers sur igl uaul de Flem consisteva ord ils libers dadens ed ils libers dadora. Libers dadens vegnevan mo quels de Laax e plitard era aunc quels de Sevgiein numnai; quei fuva las duas soletas vischnauncas, nua ch' ei era seconcentrau ina populaziun exclusivamein libra. Dapertut auter vivevan

ils libers en vitgs mischedai ensemen cun subdits dils divers dominis retics, senza dentont depender da quels. Nus vesein pia, ch' il principi de personalitat, dal qual nus havein sura plidau, semanifestescha aunc en quei cuminesser en siu character spir ed original. Quei ei ina clara enzenna, ch' il comitat eri gia naschius ed entschalius els temps, cu che quell' idea er' aunc la predominanta, pia ditg avon ch' el crodi els mauns dils conts de Habsburg.

Mo quei, che confirmescha il pli fetg noss' opiniun, quei ei il factum, che nus anflein daveras plirs tschentaners avon en Rezia in comitat, il qual ei tenor tutt' apparenza nuot auter, ch' igl antecessur dil comitat de Laax. Igl ei quei il comitat de Rezia aulta ne de Cuera, il qual ha existiu da sil pli tard anno 800 entochen suenter 1150. Ils confins de quei comitat crodan numnadamein exactamein ensemen culs tiarms, ils quals serravan en il comitat de Laax. Ord quella identitat territoriala han ins cun buna raschun concludiu, ch' ei existi ina certa connexiun historica denter ils numnai dus stadis.

Per capir quei meglier stuein nus oravon dar ina quorta egliada silla svilupaziun politica dil comitat de Cuera, dalla entschatta de quel tochen alla fin. Ils Frances, ils quals han suenter las grondas migradas dils pievels germans acquistau il domini sur la pli gronda part dell' Europa, e che regievan dapi igl onn 536 era sulla Rezia, havevan partiu giu lur immens reginavel en in grond diember de comitats. Alla testa d' in tal steva il cont, il qual exerceva la giudicatura aulta e menava il commando militeric ed administrativ sur sia provinzia.

Mo l' influenza e la pussonza dils conts ei plaun-

siu quasi dapertut vegnida sminuida, e tscheu e leu perfin distruida tras ils gronds privilegis, ils quals la baselgia ha acquistau dalla liberalitat dils retgs. Quels concedevan fetg savens ad uestgs ed avats il dretg, che negin derschader public, era buca il cont, negin official d'execuziun, astgi passar cun sias funcziuns sur ils beins della baselgia. Igl ei quei la schinum-nada immunitat ecclesiastica. Ils uestgs ed avats exequevan sez, resp. tras lur ugaus, la giudicatura bassa sur la glieut, che avdavan sin lur possessiuns; mo cura ch'ei setractava da delicts, che meritavan la peina de mort ne torments vid il tgierp, lu stueva il patrun ecclesiastic extrader il malfatschent alla dertgira dil cont. Plitard ei dentont era la fuortga ida vi el possess dils signurs d'immunitat.

Semigliantas eran las relaziuns ella provinzia retica. Ils historichers grischuns han pretendiu, che ils retgs francons hagien surschau tochen sin Carl il Grond als uestgs de Cuera, sco successurs dils vegls praeses romans l'entira pussonza civila en Rezia. Pér Carl il Grond duei haver menau en il comitat retic. Mo zaconts professors d'universitats tudestgas, principalmein Zeumer a Berlin, han els davos temps attacau ed empruau de refutar quell'opiniun. Els mane-gian, ch'ei hagi dapi la conquista della Rezia tras ils Francs dau agiens conts en Rezia. Basta, tont sil-meins ei segir ed era documentau en pergameinas, ch'ei existevi daven da Carl il Grond dus comitats retics, Rezia aulta e Rezia bassa, ils quals vegnevan sparti dalla sbuccada della Landquart el Rein. La Rezia bassa compegliava ina gronda part dil cantun S. Gagl ed il Segneradi; la Rezia aulta, culla capitala a Cuera, las biaras vals grischunas, exactamein schi

luntsch sco quellas udevan pli tard tiel comitat de Laax.

Mo era en Rezia han plaunsiu ils uestgs de Cuera acquistau pli e pli gronda impurtonza politica tras ils numerus e splendids schengetgs, fatgs agli davart dils retgs Francons e plitard tudestgs. L' impurtonza della casa de Diu a Cuera sefunda principalmein sil factum, ch' ella ei daventada la guardia dil pas alpin sul Septimer. Suenter che Otto il Grond ha giu uniu l' Italia cul reginavel tudestg, ha quei pas acquistau gronda valeta militERICA. Retgs ed armadas passavan savens vi e neu. Ei era perquei in principal quitau dils imperaturs tudestgs-romans, de mantener quei trutg en lur mauns, de segirar el encunter ladernaglia e las bandas sarazenas, che setergievan da quels temps sblundergiont pellas alps entuorn. Els han confidau il pas als uestgs de Cuera, e persuenter regalau quels cun in diember possessiuns e dretgs suenter quella via da quei e da tschei maun dellas alps. Aschia ha Otto I. priu naven dal cont de Cuera e dau agl uestg, siu fideivel amitg Hartbert, las entradas fiscalas, ch' il retg possedeve en quei comitat, miez il mercu e la quort regala de Cuera (951, 958 e 960). Sin tuttas sias numerusas possessiuns exerceva igl uestg ils dretgs ded immunitat.

Era la claustra de Mustér, la guardia spel pas alpin dil Lucmagn, ei dals retgs vegnida enrihida cun diversas possessiuns ed ils dretgs d' immunitat. Plinavon possedeve en Rezia aulta era las claustras immunas de Faveras e Reichenau divers beins.

Pli che la pussonza digl uestgiu e dellas claustras carscheva, e pli che l' influenza dils conts de Cuera svaneva. Suenter gl' onn 1050 paran quels d' esser

scompari per adina ord la historia grischuna. Tgei er' ei daventau cul comitat de Cuera, nua era quel piglaus vi?

Juvalt ha pretendiu, che suenter la svanida dil comitat de Cuera seigien las possessiuns de quel naturalmein idas vi sigl uestgiu, priu ora sin Surselva, nua che igl uestg possedei era da leudenvi mo la dertgira bassa d'immunitat. Mo nus anflein negliu era mo ina soleta notizia sin pergameinas, che plidass en favur d'ina tala augmentaziun delle pussonza episcopala. E co vul Juvalt declarar, tgei seigi daventau culs dretgs, che ils conts de Cuera havevan possedi en Surselva, e spezialmein tgi havevi la giurisdicziun sur il numerus libers, che avdavan spatitschai en scadina val, gie forsa en quasi finadina vischnaunca sursilvana?

Nus cartein contrariamein, ch' il comitat de Cuera seigi era suenter 1050 sin ina maniera ne l' altra semantenus vinavon, e ch' el seigi alla fin dil 13^{avel} tschentaner per gronda part ius si el comitat de Laax. Quei ha saviu daventar tras *erecziun d' ina ugadia imperiala a Cuera.*¹⁾

Ei deva el temps-miez duas diversas sorts de advocazias ne ugadias: ugadias ecclesiasticas ed ugadias imperialas.

Essent ch' ils uestgs ed avats sco persunas spiritualas savevan buca exequir personalmein ils dretgs civils concedi ad els, principalmein la giurisdicziun, duvravan els persuenter il schinumnai ugaus della

1) Aschia translatein nus il plaid „Reichsvogtei“; pli exacta fuss l' expressiun „ugadia dil reginavel,“ pertgei ch' ils ugaus representavan ils caus della tiara tudestga en lur uffeci de retg e buca d' imperatur.

baselgia. In tal ugau havevan p. ex. en Rezia ils uestgs de Cuera, las claustras de Mustér, Faveras, ed en mintga cas pli da vegl era Reichenau spel lac de Constanz. Ils retgs tudestgs havevan dapi circa anno 1200 acquistau la competenzaa, de sez elegier ilg ugau della casa de Diu de Cuera.

Dasperas deva ei era ugaus imperials. En provinziass, nua che la cruna haveva possessiuns, schi-numnadas domenas, ne nua ch'ella haveva obteniu il dretg ded elegier ils ugaus ecclesiastics, han ils retgs tudestgs gia avon igl onn 1000 entschiet a termetter agiens officials per administrar lur fatgs. Quels havevan presapauc las medemas competen-zas sco tochen dacheu ils conts; mo essent che lur uffeci era buca arteivels e ch'els savevan sco sempels emploiai vegnir tschentai en e relaschai dals retgs tenor lur bein manegiar, stevan els bia pli directamein sut la pussonza de quels. Il pli vegl exempel d'ina ugadia imperiala anflein nus a Turitg. Cheu exerceva gl'ugau el medem temps l'administra-zion e giurisdicziun sur il mercau, sur las duas claustras de Grossmünster e Frauenmünster cun lur numerus e spatitschai beins, sco era sur il cumin dils libers sil Zürcherberg.

Presapauc adualas paran las relaziuns d'esser stadas en Rezia. Era cheu anflein nus in ugau imperial, il qual administrava ils beins, ch'ils retgs possedevan aunc ella tiara ed exequeva la giurisdicziun sur il grond cumin dils libers en Sur- e Sutselva. Mo probablamein vegnan ils retgs era a haver confidau a quei medem official l'administra-zion sull'ugadia ecclesiastica della casa de Diu de Cuera. Sco nus havein viu plinensi, havevan els gie

era la competenza, ded elegier tal ugau. Sco ugaus en Rezia comparan entuorn la mesadat dil 13avel tschentaner ils baruns de Vaz, ils quals ein daventai luntschò la pli pussenta familia nobla grischuna. Mo entuorn igl onn 1274 ha il retg Rudolf de Habsburg priu naven l'ugadia al barun Walther IV. de Vaz, forse per castigiar el per las grondas violaziuns, che quel haveva selubiu visavi a beins e dretgs episcopals. Pergameinas ord ils onns 1274 e 1282 numnan dus nobels tudestgs: Diethelm Meyer de Windegg e Cuno de Richenstein sco administraturs dell' „advocatia Curiensis.“ Denton haveva Walther de Vaz puspei sereconciliau culs uestgs de Cuera e fatg si a quels numerusas possessiuns. Perquei ha era Rudolf de Habsburg puspei turnau agli silmeins ina part de siu anteriur uffeci, cun surschar ad el entuorn 1283 „l'ugadia dil mercau de Cuera,“ sco pègn per daners empristai. Quell'ugadia sul mercau ei 1299 ida vi els mauns dils uestgs de Cuera.

Mo quei retg haveva aunc auters plans. El voleva el medem temps amplificar las possessiuns, che sia familia possedeveva en Svizzeria. El Grischun apparteneva tochen ussa ad ella nuot auter, che igl uaul sut Cunclas. Per fitgar pei era en Rezia ha Rudolf dividiu l'ugadia de Cuera en duas parts, ell' *ugadia dil mercau de Cuera*, che compegliava vitier aunc zaconts vitgs dil contuorn, ed ell' *ugadia della tiara Retica*. L'emprema ha el dau a Walther, al qual ils uestgs ein succedi; la secunda ha el salvau per sesez, respectiv el ha surschau ella sco feod a siu fegl Albrecht. Mo tgei era quella ugadia sulla tiara Retica? *Nuot auter che il comitat de Laax.*

Sco nus havein sura detg, havevan il ugaus im-

perials quasi las medemas competenzas sco ils conts. Suenther che las ugadias eran plaun a plaun daven-
tadas arteivlas existev' ei en verdat quasi negina diffe-
renza pli denter ina tala ed in comitat. Igl ei pia
de negina muntada, che l'ugadia sur la tiara Retica
secloma dacheudenvi „comitat.“ . Quels dus num
significavan gie presapauc il medem. Mo pertgei
secloma ella grad comitat de *Laax*? Per negin auter
motiv, *che per quei ch' il principal plaz de dertgira de
quell' ugadia sesanflava a Laax.*

Schon dals temps, nua ch' il mercau de Cuera
e la tiara formavan aunc ina soletta provinzia de
giudicatura, gie forsa tschentaners avon quella sepa-
raziun, sesanflava sper Laax in liug, nua che la der-
tgira e principalmein la dertgira, che truava sur mort
e peinas, serimnava e nua che la fuortga steva. Igl
ei quei Saissafratga, in num che nus anflein fetg sa-
vens ellas pergameinas dil 14^{avel}, 15^{avel} e 16^{avel} tschen-
taner, in num, che savess raschunar a nus da bein-
enqual calirau e tumultuus cumin, mo dal qual negin
dils vivents sa pli seregordar. Il temps modern ha
buca mo sfraccou dal tuttatfatg l' existenza dil vegl
cumin dils libers el ha perfin mess en emblidanza il
num de quei venerabel plaz, sil qual noss loschs per-
davonts exercevan lur suprema suveranitat.

Denton sesanfla spel pei dil casti de Langenberg,
in quart ura naven dal vitg de Laax, ina planiretta
numnada oz il di „mercau.“ Ina veglia tradiziun
di a nus, che leu sesanflavi la fuortga. Mercau ei
tenor mia idea nuot auter, ch' il num popular e pli
modern de Saissafratga. Sin quei plaz vegneva num-
nadamein, sco Burkhard de Frikke ha nodau si en
siu urbari, teniu entuorn S. Gagl in grondius e viv

mercau. Quel cuzzava silmeins treis dis, e steva sut il schurmetg dil castelan, il qual avdava el casti sil crest dasperas. Ei fuva necessari en quels temps malsegirs, ch' ils mercadonts vegnien pertgirai e defendi siu lur vias cun forza militera, sch' els levon en pasch e ruaus visitar la fiera e menar leu raubas e tiers. Perquei er' il castelan obligaus de prender sut sia protecziun quels mercadonts durant ils treis dis de fiera, treis dis avon e treis dis suenter quella. La fiera era fetg frequentada; perfin si da Ligiaun sur ils pas vegnevan ils cumpraders a Laax, e zvar sco ei para en respectabel diember. Els pagavan numnadamein ensemen, seigien els lu biars ne paucs, adina la medema summa daners al castelan, per saver visitar il mercau. Quella summa ei, nunditgond il privilegi ch' ils Luganès gudevan, ina relativamein aulta, lai pia concluder sin in' ualti gronda participaziun. La fiera porscheva ina gronda variaziun de tiers, raubas e stans. Igl urbari dumbra si dals objects menai sil plaz: cavals, vaccas, nuorsas, porcs ed autra biestga manedla; plinavon paun, calzera, sal, vin, itschal, fier, launa, caschiel e pischada. Alois Schulte, il renomau professor tudestg, che ha avon in per onns ediu ina stupenta historia sur il commers e trafic, che regieva el temps-miez en nossas alps ed ellas tiaras vischinontas, allegescha la fiera de Laax a pèr cullas pli renomadas fieras ne „messas“, che vegnevan da quei temps tenidas en Germania, ella Champagne ed ella Svizera bassa. Ina tala impurtonza sa dentont il mercau a Laax buca haver acquistau en in moment, era buc en paucs decennis, ella fa presuponer ina svilupaziun durant ina lunga perioda. Quei vegnin nus a stuer conceder tont pli,

sche nus considerein il caracter flegmatic e conservativ dils avdents purils de quellas vals, las grondas difficultats naturalas, ch' in viv commerci stueva surventscher ellas alps.

Mo sch' igl ei ver, ch' il mercau era d' ina schi antica derivonza, sche vegneva era la dertgira gia da vegl enneu, quei vul dir, ditg avon 1300, tenuta giu a Laax. Igl ei nuot auter che probabel, che il signur dil casti, il qual surveglava e protegiva la fiera, e ch' era forsa igl ugau imperial ne in siu vicari, tenevi era leu el medem temps la dertgira. Igl ei perfin pusseivel, che la dertgira a Laax dateschi aunc ord ils temps, cura ch' ils Francs guvernavan la tiara. Quei vesein nus en, sche nus contemplein in tec pli exactamein l' organisaziun giudiziala dil reginavel francon.

Ils comitats francons, dals quals nus havein pli dau plinensi, sedividevan mintgamai en in diember de schinumnadas „centenas“ (Hunderschaften). En mintga centena sesanflava, il bia sper ina fontauna ne sut in pummer, in usitau plaz de dertgira, il qual era dedicaus als dieus e gudeva perquei ina speziala veneraziun. Sin quei plaz serimnava la dertgira zcontas gadas ad onn, presidiada dal cont, cura ch' ei setractava de caussas capitalas, dal centenar en meins impurtontas fatschentas. La medema organisaziun haveva era il comitat de Cuera. Era leu dev' ei pliras centenas, ina en scadin cas sut igl uaul de Flem cul plaz de dertgira a Cuera, ed in' outra sur quei uaul en Surselva. Pia sesanflava era zanza sin Surselva in tal antic liug de dertgira. Nua era quel? Quei ei grev de dir, essent che negina pergameina ord quels temps dat a nus sclariment. Igl ei pusseivel e forsa perfin probabel, che la dertgira della centena

sursilvana serimnavi gia ell' epoca francona a Saissa-fratga. En scadin cas stat la dertgira a Laax en stretga connexiun historica cun quella, ch' il vegl comitat retic possedeve sur igl uaul de Flem.

Nus savein allegar plirs motivs, ils quals demuossan, che Laax eri daveras en bia risguards in fetg adattau liug pella dertgira sursilvana.

En emprema lingia sia situaziun geografica. Laax schai grad sull' entrada della Surselva, sugl uaul de Flem, spella via imperiala, ed ei da tut ils vitgs sursilvans (priu ora Flem) il pli maneivel de Cuera e della Sutselva.¹⁾ Nus havein raquintau, che ils conts sez vegnevan e presidiavan en causas d' impurtonza la dertgira della centena. Cunquei che quels e lur successurs, ils ugaus dil reginavel, avdavan u a Cuera ne zanua auter sut igl uaul, savevan els buc anflar en Surselva in liug pli maneivel, pli commodeivel e pli adattau che Laax per lur dertgira. Plinavon gudeva Laax muort sia situaziun ina certa impurtonza strategica e commerciala. Staderas spel numnau vitg ei il punct de culminaziun della via sursilvana, la quala passa cheu atras il grond uaul de Flem. Ils nums locals spella via denter Flem e Laax, sco p. ex. Run, Runca, Casa digl uaul, lain concluder, che la strada sursilvana traversavi denter quels dus vitgs pli da vegl in quasi nuninterut, spess, stgir e malsegir uaul. Per schurmetg dil commerci vegnan ils conts, respective ils ugaus imperials,

1) La Surselva entschaveva da vegl enneu culs tiarms denter ils dus vischinadis de Trin e Flem, a Auas Spartas, e da l' altra vart dil Rein cun il cuors della Rabiusa. Flem schai, zvar buca politicamein, mobein geograficamein, gia sut igl uaul, en Sutselva.

ad haver construiu il casti de Langenberg sil crest sur Saissafratga. Forsa che la dertgira sur ils libers vegneva gia avon, quei vul dir, da vegl enneu, sco nus havein detg sisura, rimnada sin quei plaz; forsa era ch'ell'ei pér suenter la construcziun dil casti vegnida translocada dals possessurs de quel silla pastira spel pei della fortezia. — In auter motiv, per il qual Laax ei daventaus il centrum della centena sursilvana, consist'el factum, che quei vitg haveva persuls (sper Sevgiein) saviu mantener contrariamein a tuttas autras vischnauncas della vallada, ina populaziun spirontamein libra.

Sco capitalas de duas centenas eran Cuera e Laax ils pli impurtonts logens dil comitat, respectiv dell'ugadia imperiala retica. Cun l'ugadia sur il mercau de Cuera ei era la dertgira, che vegneva tenuta leu, ida vi per gronda part sin Walther de Vaz e silsuenter sils uestgs. ¹⁾ Daleudenvi era evidentamein Laax culla dertgira de Saissafratga il centrum della tiara retica surdada dals retgs alla familia de Habsburg. Suenter quei centrum ei il comitat vegnius battegiaus.

Igl ei buc enconoschent, cont ditg quels de Habsburg han dominau sur ils libers el Grischun; mo tont

¹⁾ Nus schein „per gronda part,“ pertgei era il cont de Laax haveva aunc il dretg, de tener en plirs cas dertgira sigl usitau plaz a Cuera. Aschia scriva igl urbari: „En quei comitat (de Laax) schain dus plazs, nua ch' il segneradi (de Habsburg) duei tener la dertgira della tiara, in de quels sesanfla a Cuera el mercau sut il casti, l' auter a Sessafret.“ Nus anflein era plitart documentau il factum, ch' ils conts de Werdenberg-Sargans tenevan dertgira a Cuera spella via imperiala en lur qualitat sco conts de Laax. Tgei muntada il plaz-dertgira de Cuera haveva aunc per il comitat, hai jeu pli exactamein exponiu en mia dissertaziun.

ei segir, ch' els havevan gia gl' onn 1333 dau il comitat sco pègn als conts de Werdenberg-Sargans per ina certa summa, ch' els duevan a lezs. Quei onn era rutt' ora ina grond' uiara ella tiara, sco ei vegn relatau pervia della jerta d' in cert niebel Rainger de Friberg, consistenta els castials de Munt S. Gieri e Friberg en Surselva. D' ina vart steva il pussent Donau de Vaz, de l' altra ses inimitgs alliai, ils conts de Razen, gl' uestg de Cuera, gl' avat de Mustér ed ils conts Hartmann e Rudolf de Werdenberg-Sargans, possessurs de Laax. En quei combat ha Donau de Vaz priu en e distruiu il casti de Langenberg. Suenter ch' ils conts de Werdenberg han encunter la fin dil 14^{avel} tschentaner giu acquistau il vischinont cumin de Schluein, han els destinau il casti de Löwenberg sco centrum de lur possessiuns sursilvanas.

Il comitat de Laax ha duront la liunga perioda dil domini dils conts de Sargans giu principalmein ina dubla evoluziun. Primo ein ils libers sut igl uaul de Flem, ils quals habitavan a Portein, Tumeagl, Trans etc., plaunsiu sedestacai dal tut dals libers sur igl uaul. ¹⁾ 1363 ein p. ex. ils libers de Purtein vegni dai sco pègn dal cont Gion de Werdenberg ad Ulrich Brun, signur de Razen. Secundo: ils libers en Surselva han acquistau pli e pli gronda independenza e finalmein la totala autonomia da lur segneradi. Quei moviment tiella libertat para principalmein d' esser seregegliaus sut il regiment de Rudolf VII. Tgei differenza demuossa a nus p. ex. ina comparegliaziun

¹⁾ Ils historiografs grischuns han gieneralmein pretendiu, che Carl IV. hagi schengegiau agl uestg de Cuera gl' onn 1349 tuts ils libers en Sutselva. Che quei ei buca stau il cas, vegnel jeu a demussar pli detagliadamein en mia dissertaziun.

dils dus documents: della ligia de 1395 e de quella de 1424, la ligia grischa. 1395 ha il cont Gion de Werdenberg-Sargans, il tat de Rudolf VII., serrau en num dils libers e de ses subdits en Surselva ina allianza cugl avat de Mustér ed il cont de Sax. Il contract vegn serraus dal segneradi persuls, senza ch' il cumin dils libers sez havessi zaco astgau cooperar. Il cont comonda als libers ded engirar quella ligia, el, buc il cumin, sigilescha la pergameina.

Tut auter eis ei culla ligia de 1424. Ils conts de Werdenberg-Sargans eran evidentamein inimitgs de quella, els havevan impediù, che lur subdits de Schluein entreschien ell' allianza. Mo ils libers de Laax han ditgau nuot pli la voluntat de lur patrun. Lur cumin prend part dil contract federal senza gnanc far menziun dil segneradi; el sigilescha il document cugl agien sigil della libertat de Laax. Mo cheu encunter han ils conts de Werdenberg-Sargans protestau avon gl' avat de Mustér, admonent quel vid l' obligaziun, ch' el vevi expressivamein surpriu el contract de 1395, numnadamein d' adina porscher siu agid al cont encas ch' ils libers lessan zacu buca pli reconuscher ne respectar ils dretgs de quel. Igl avat Pieder de Pultengia, in um de grond' autoritat e prudientscha, ha saviu quietar omisduas varts tras in compromiss, che statuescha: 1) Ils conts de Werdenberg-Sargans cedan als libers de Laax, che habiteschan ella Part-sura, a lur artavels e descendents, il comitat e segneradi de Laax, cun tut quei ch' auda vitier, la fuortga, las dertgiras, l' autoritat administrativa, etc. 2) Persuenter pagan quels libers al cont in indemnisiun de 300 ducatas en aur.

Quei ei daventau ils. 31 de Fenadur 1428, il pli

impurtont datum ell' entira historia de Laax. Da quei di naven datescha la compleina autonomia, l' independence politica dil cumin. La fuortga era dacheu-denvi el possess dil cumin; enstagl dil cont ne de siu ugau ei il mistral uss' il suprem derschader sur veta e mort. Ils libers han distruiu scadin' enzenna, che admoneva els vid l' anteriura dependenza, e perquei era midau lur sigil. El liug dil „Sigillum liberorum dominii“ — sigil dils libers dils segneradi, han els introduciu il „Sigillum liberorum comunitatis de Lax“ — sigil dils libers dil cumin. Agl Avat de Mustér, Pieder de Pultengia han els sco remuneraziun concediu per veta duronta il dretg de pesca el lac de Laax.

Cun caschun ch' igl imperatur Sigismund ei sis onns suenter, 1434, setenius si in temps en siu palaz a Basel, ha il cumin termess leu ina deputaziun culla supplica de approbar e confirmar igl act de liberaziun, il qual ei daventau tras ina pergameina mantenida aunc oz egl archiv de Laax.

Mo nunditgond l' acquistada autonomia fuvan ils libers aunc adina en tem' e furtina, che quella savessi gleiti puspei vegnir periclitada. Pigl εμπrem stuevan els temer, che l' Austria, ne forsa ils conts de Werdenberg-Sargans sez, snegassien silsuenter la valeivladat digl act de libertat. Nus havein viu ch' ils conts de Werdenberg eran buca propi ils patruns dil comitat de Laax, ch' els possedevan quel mo sco pègn da part della familia Habsburg ne dell' Austria. L' Austria duvrava gie mo pagar anavos la summa culponta ed il comitat turnava en ses mauns. Perquei havevan era ils conts de Werdenberg buc il dretg de libra disposiziun, ed havessen buca senz'

auter astgau render la libertat al cumin de Laax. Mo la necessitat ed il quitau de silmeins aunc spindar zitgei haveva sforzau els leutier. Daveras veseinus, ch' ils conts de Werdenberg ein paucs meins, suenter ch' igl imperatur ha giu confirmau la libertat de Laax, sevolvi tier quel supplicont de garantir ad els danovamein tut lur possessiuns, denter las qualas era il comitat de Laax vegn numnaus. Igl imperatur ha correspondiu a lur desideri e relaschau in tal document, il qual para dentont de haver giu negin effect practic. Ils libers eran stai pli sperts, ed havevan sesegirau, sco nus vegnin a descriyer giusut, encunter in' eventuala attacca.

In auter nausch inimitg de sia libertat ha Laax anflau els segneradis e cumins circumdents, e principalmein ella casa de Diu de Mustér. Il cumin dils libers haveva aunc salvau il caracter essenzial dil vegl comitat francon, el era aunc adina in' uniun publica basonta sil principi de personalitat. Tuts ils libers, che stevan en Surselva, mavan senza risguard de lur liug d' avdonza a cumin a Laax. La dertgira a Saissafratga giudicava sur ded els, perfin sch' els eran secasai directamein sut la miraglia della claustra de Mustér. Ei deva de quels schinumnai libers dadora, p. ex. a Tujetsch, Sumvitg, Breil, Sursaissa, Glion, Ladir, Castrisch, Valendau, Sagogn, Duin e Vella. Ina tala prerogativa della dertgira de Laax han dentont ils segneradis e cumins sursilvans, ils quels formavan tuts territoris concentrai, buca voliu vertir; els han empruau de restrenscher las competenzas de quella solettamein sil vitg de Laax. Talas tendenzas demussavan principalmein gl' avat ed il ferm cumin della Cadi.

Per segirar lur libertats e prerogativas han ils libers encuretg in protectur, il qual els han anflau egl uestg de Cuera. Quel haveva da gliez temps quasi neginas possessiuns sin Surselva, ed ei era perquei buca de temer, ch'el savessi sez vegnir en in conflict d'interess culla dertgira de Saissafratga. Sia autoritat formava ina buna contrapeisa encunter las tendenzas della Cadi. Gl'onn 1434 ei il cumin de Laax libramein sesuttamess agl uestgiu, ha schengegiu ad el „il comitat ed il domini de Laax, la dertgira aulta, fuortga,“ etc. En verdat paran dentont ils dretgs, ch'igl uestg ha retschiert sur dils libers ded esser stai fetg limitai. Els consistevan essenzialmein en ina participaziun vid las entradas dil dazi, el privilegi de pescar el lac de Laax ed ella suatientscha militerica en cas d'uiara. Persuenter savevan ils libers termetter in deputau ella dieta della Casa de Diu.

Ils uestgs de Cuera han semussau sco protecturs visavi als libers mo aschi ditg, sco els ein buca sez vegni en concorrenza d'interess cullas prerogativas de quels. Quei ei daventau suenter ch'igl uestgiu ha anno 1481 giu acquistau ils circumdants cumins della Foppa, Lumneza e Flem. Mo era dacheudenvi vesein nus, ch'igl uestg susteneva ils libers en lur resistenza encunter la claustra de Mustér.

Gl'onn 1504 haveva gl'avat Johannes Brugger pretendiu da treis familias de Sumvitg e Luven sper Rabiis, ch'ellas dettien era ad el annualmein la schinumnada gaglina dil tscheiver. Ei era numnadamein moda, che subdits portavan a lur patrun onn per onn ina tala gaglina, per cheutras reconhecer ses dretgs de supremazia e spezialmein de

giurisdicziun. Mo ils libers de Sumvitg han senuspiu de dar agl avat la gaglina: 1) perquei che negin signur hagi tochendacheu domandau dad els talas; 2) perquei ch'els possedien la libertat confirmada dals imperaturs. Gl'avat encuntercomi fagieva valer, ch'els habiteschien en siu territori e segneradi, e gaudien ils uauls, alps e pastiras, medemamein sco ses subdits claustrals. La dertgira de Mustér, la quala ha giu de tractar il conflict en emprem'instanza, ha sentenziau ils libers de dar la gaglina. Cheu-encunter ha gl'entir cumin de Laax, sustenius dagl uestg de Cuera tras dus delegai, appellau tiella dertgira della ligia grischa e ha leu gudignau il process.

Quei ei stau la davosa victoria, ch'ils libers han obteniu el liungurus combat per lur vegls privilegis. Gia ils 26 de Fevrèr 1511 ha la dertgira della ligia sil plogn daus en dals cumins della Cadi, Lumneza, Uors, Foppa, Schluein e Flem ediu la sentenza, ch'ei seigi dacheudenvi scommondau alla dertgira dils libers, ded ir ordeifer ils vitgs de Laax e Sevgiein per derschar, per metter ugadias, per stumar, per metter tiarms, etc. Quella gada haveva igl uestg de Cuera buca porschiu siu agid al libers, pertgei ch'el era il signur de treis dils cumins tgisonts. Tras quei impurtont decret ein ils libers dadora vegni separai dalla giurisdicziun della dertgira de Laax e suttamess totalmein allas autoritats territorialas.

Dentont mavan quels aunc adina sco entruras a cumin a Saissafratga, savevan leu vuschar ed eran leu elegibels sco mistral ne gieraus; els havevan aunc art e part dellas entradas publicas, spezialmein dils daners de castitg. Ina tala situaziun anormala han ils libers dadens buca ditg saviu vertir. Els han

snegau als libers dadora il dretg de separticipar activamein vid il cumin, han attribuiu ad els mo ina assistenza passiva. Cheuencunter ein lezs naturalmein serebellai e han pretendiu el tumultuus cumin dils 13 de Matg 1518 lur vegls dretgs.

Strusch haveva il mistral Marx aviert la redunonza, sche damonda il Toni Gabriel, in liber dadora, dal qual nus savein buca pli constatar exactamein danunder ch' el era, pil plaid. El pretendia en num de ses partisans, ch' ins legi avon las veglias pergameinas de libertat. Suentar che quei ei stau daventau, garegi' el culs auters exteriurs sin fundament de quellas, ch' ins laschi era votar els tiella nomina dil mistral, sco ei era adina il cas da pli da vegl. Mo quels de Laax e Sevgiein han, cun excepziun de siat vischins, denter ils quals era il mistral cas sesanflava, nuota voliu saver da quei, e han pretendiu, ch' ins deigi, avon che metter puspei mistral, schar decider la caussa sin via giudiziala. Cun quella declaraziun bandunan tuts ils libers dadens, denò ils siat sura citai, Saissafratga. Nuotatonmeins han ils libers dadora continuau cun quels siat conpartisans persuls il cumin e han pladiu la dertgira. Ins vesa claramain orda quei, ch' ils libers exteriurs stuevan aunc adina formar in respectabel diember.

Ils libers dadens han purtau il plogn avon la dertgira de Flem. Els han menau ora liung e lad, co la sentenza dils 26 de Fevrèr 1511 hagi scommondau a lur dertgira, ded ir ed exequir acts de giurisdicziun sur ils libers dadora, co quels segien ussa suttaposts allas dertgiras territorialas, e ch' ei seigi pia era nuot auter che dueivel, ch' els hagien negina vusch tiell' elecziun de mistral e gieraus. La sentenza

ei stada: 1) Il cumin tenius giu uon mo dals libers dadora duei esser valeivels; 2) mo dacheudenvi astgan mo ils vischins de Laax e Sevgiein vuschar a Saissafratga; 3) ils libers dadora han negina part vid las entradas publicas; 4) dil rest duei mintgin star sco tochendacheu tier sias veglias libertats.

Quei decret ei staus la davosa frida mortala visavi al vegl comitat retic, il qual era semantenus en si' essenzia el cumin de Laax. Ils libers spatitschai ein vegni destacai per adina e dil tuttatafg da lur veglia giurisdicziun e mess els mauns dellas autoritats territorialas, sil sulom dellas qualas els avdavan. Las ideas modernas havevan gudignau ina compleina victoria el liung combat cul principi de personalitat. Il cumin de Laax, consistentes dacheudenvi mo ord ils vitgs de Laax e Sevgiein, sedistingueva buca pli essenzialmein dals cumins circumdants; el formava medemamein in circuit de giurisdicziun spirontamein territorial.

Nuotatonmeins ein dentont ils libers dadora buca senz' auter î si els cumins, els quals els habitavan. Els eran bein sutta posts a quellas dertgiras, mo essent ch' els fuvan negins vischins de cumin, sunder sempels „hinderses“, sche gudevan els era negins dretgs publics. Els havevan piars lur dretgs el cumin dils libers, e novs havevan els aunc negliu acquistau.

Aschia eran els daventai ord ina loscha classa privilegiada ina classa cun mender dretg. Ord quei motiv han ils libers dadora dapertut encuretge d'acquistar il dretg de vischinadi dil cumin, nua ch' els eran da casa. Els biars logens vegnan els a haver secumprau en sco burgeois, tscheu e leu, nua ch' els sesanflavan en pli grond diember, pon els era haver empruau ded obtener culla forza l'egualitat politica.

Quei ei spezialmein daventau a Breil, nua ch' ei deva aunc anno 1536 varga 200 persunas libras. Breil termetteva dus gieraus ella dertgira della Cadi; in de quels han ils libers pretendiu per sesez, e daveras par' in tal era d'esser vegnius elegius ina gada. Mo la dertgira dil cumin ha nuota voliu renconoscher quel, essent ch' ei seigi aunc mai s' udiu, ch' in liber seigi staus gierau della casa de Diu de Mustér. Ei ha dau ina liungurusa, fetg vehementa dispetta. Finalmein ei la caussa vegnida dada en compromiss a mistral Conrad Lombriser, che fuva da siu temps in dils pli respectai umens en Surselva. Quel ha statuiu: 1) tuts ils libers, ils quals avdeschan ella faria de Breil, vegnan pri si sco glieut della casa de Diu de Mustér; 2) els pagan persunter ina taxa de 180 renschs, miez a gl' avat e miez al cumin. Quei ei la davosa notizia, ch' ins anfla sur ils libers dadora.

Il cumin de Laax ha existiu vinavon tochen sin anno 1799, cura ch' ils Franzos han suenter sanguinus combats sfracciau a tiara la veglia ligia grischa, e scaffiu en siu stagl in unificau cantun Rezia. Laax ei vegnius unius cul district dil Glogn, il qual haveva sco capitala Glion.

Gia paucs onns suenter, 1803, ha la Mediazium puspei clamau en veta las veglias dertgiras reticas e cun ellas era il cumin de Laax. Mo las calculaziuns practicas modernas han buca ditg pli respectau las venerablas instituziuns politicas de nos babuns. Il cumin de Laax ei 1851 tras lescha cantonala vegnius unius definitamein cul cerchel de Glion, pertgei ch' el dumbrava buca avunda habitonts, per elegier persuls in deputau el cussegl grond.